

УДК [37.034-053.6] (477)«18/19»

Л. В. ЗДАНЕВИЧ

доктор педагогічних наук, професор
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

О. М. ПОПОВИЧ

кандидат педагогічних наук, старший викладач
Мукачівський державний університет

ВИКОРИСТАННЯ ВИХОВНОГО АСПЕКТУ АВТОРИТЕТУ ТА ЕФЕКТУ ПРИСУТНОСТІ ДЛЯ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО ЗРОСТАННЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ – ІСТОРИЧНА ПРОЕКЦІЯ

У статті здійснено аналіз історичного аспекту використання авторитету наставника й ефекту присутності в духовно-моральному вихованні дитини. Доцільність дослідження зумовлена актуальною суперечністю між потребою переходу від гуманізації й гуманітаризації виховного процесу в навчально-виховному закладі до створення середовища духовного самовдосконалення особистості дитини та відсутністю точного розуміння духовно-моральних концептів, чітких цільових установок і педагогічно доцільних засобів їх втілення. Акцентовано увагу на актуальних для сьогодення пропозиціях О. Духновича щодо застосування ефекту присутності вихователя-авторитета через систематику проявів патріотичних почуттів, побутової чесності, працелюбності, гідної поведінки, активної громадянської позиції.

Ключові слова: особистість, авторитет, гуманізм, присутність, рівність, духовність, мораль.

Посилення прагматизму в сучасному культурному середовищі, популяризація в засобах масової інформації ідей споживацької психології зумовили негативну тенденцію формального ставлення особистості до свого духовного зростання та інших людей. Технологічна революція й розвиток інформаційних технологій у ХХІ ст. призвели до надмірної стандартизації та регламентації виховного процесу. Це породило ілюзію про те, що за допомогою логічно виважених схем виховних впливів і конструкторивної планомірної педагогічної взаємодії можна сформувати особистість із наперед визначеними якостями. А це, у свою чергу, суперечить ідеям гуманістичної особистісно орієнтованої педагогіки. Подолати ці негативні тенденції допоможе детальна розробка теоретичних засад і обґрунтування історично складеного досвіду духовно-морального виховання дітей в Україні. Як відомо, Конституцією України, Концепцією виховання дітей і молоді в національній системі освіти, Законом України «Про захист суспільної моралі» визначено пріоритетні завдання духовно-морального виховання особистості [1].

Доцільність звернення до такої складної проблеми зумовлена також необхідністю розв'язання суперечності між потребою переходу від гуманізації й гуманітаризації виховного процесу в загальноосвітній школі до створення середовища духовного самовдосконалення особистості учня та

відсутністю точного розуміння духовно-моральних концептів, чітких цільових установок і педагогічно доцільних засобів їх втілення.

Заявлена проблема не нова. Для сьогодення цінними є пропозиції щодо організації виховного процесу в сучасних соціокультурних умовах, обґрунтовані в працях В. Андрєєва, І. Бабій, В. Кременя, О. Сухомлинської, Г. Шевченко та ін.

Мета статті – розкрити в історичній проекції бачення українськими просвітниками значення й досвіду використання виховного аспекту авторитету та ефекту присутності для духовно-морального зростання особистості дитини.

В Україні гуманістичними ідеями були пройняті погляди просвітників: Г. Сковороди, К. Ушинського та ін. Ці просвітники розглядали гуманізм як сповідування загальнолюдських цінностей: любові до людини, свободи, справедливості, гідності людської особистості, працелюбності, досконалості, милосердя, доброти, шляхетності. Гуманістичні ідеї, наголошували вони своєю працею й життям, застосовні до всіх людей і всіх виховних систем. Не втратили актуальності із часом такі переконання Г. Сковороди, К. Ушинського. Визнається взаємодія гуманістичних і національних цінностей. Стрижнева ідея: у формуванні особистості не можна застосовувати насилля, якими б шляхетними цілями воно не обґрунтовувалося. Благо людини – вище за все; нормою людських відносин мають бути принципи рівності, людяності, справедливості. В основі духовно-морального виховання дитини має перебувати взірець поведінки й діяльності дорослого, авторитет батьків, наставників [2].

Наголосимо, що у творчості Г. Сковороди переплітаються антична й християнська традиції. Він твердив: якщо щастя та істина можливі, то недесь і колись, а тут і зараз. Щастя треба знайти, ось чому головне завдання – пізнати самого себе. Пізнання людиною самої себе є кінцевою умовою щастя кожної особистості й усього суспільства. Однак для самопізнання одних знань мало, потрібне добре серце, висока моральність.

Релігійні й моральні проблеми Г. Сковорода викладав мовою образів, символів. Методом розроблення проблем духовно-морального виховання він обрав пошук і протиставлення суперечностей, антитез. Для Г. Сковороди увесь світ є просякнутим протилежностями: життя – смерть, світло – тінь, безглуздя – мудрість, плач – сміх, безчестя – слава, лютість – милість, початок – кінець тощо. Усе в світі рухається між протилежностями у кільці, початком якого є відпадання від Бога, а кінцем – повернення до нього. Саму філософію він розумів, як уміння жити в Богові, у гармонії з природою, у мирі з людьми й власною совістю. «Коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне, – то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце і є філософія», – стверджував Г. Сковорода [2].

З любові до людини Бог дав їй все необхідне, вважав мислитель. Причому все, що потрібне, зробив легким, а важке – непотрібним. Найпотрібнішим для людини є щастя, «мир душевний», доступний усім, бо поля-

гає в пізнанні себе як образу Божого. «Поглянь у себе», тобто пізнай себе – це основний мотив творчості Г. Сковороди як фундатора духовно-морального виховання. Авторитет наставника як засіб виховного впливу, за Г. Сковородою, є дійовим лише за умови ефекту присутності поряд з вихованцем, участі в його духовному зростанні [2].

Щодо принципу авторитарності, з огляду на визначену проблематику, зазначимо таке. Значущим вважаємо інваріант, який виділив І. Бех: використання ефекту присутності у виховному процесі [3].

В історії української педагогічної думки ця наукомістка методологічна засада використовувалася досить широко. Категорія присутності – це форма відносин вихователя з вихованцем, вплив педагога на дитину своєю сутністю, своїми корінними духовними надбаннями. Присутність вихователя, таким чином, була основним засобом виховання. Бути присутнім – означає виявляти цілковиту сконцентрованість своїх сутнісних сил і спрямованість їх на дитину, віддаватись повністю виховній меті. При цьому присутність, як виховний засіб педагога, вимагає відповідного ставлення, контакту з дитиною. Ситуація присутності можлива за умови, коли вихователь має яскраво виражену особистість, світогляд з твердими духовно-моральними константами [4].

Сучасна психолого-педагогічна наука вважає джерелом мотивації вчинків людини, її поведінки систему та ієрархію внутрішніх цінностей. У психічно здорової людини ця система має три рівні: на нижчому рівні – особисті та матеріальні цінності (власні потреби, задоволення); на середньому – культурні цінності (мистецтво, наука, загальнонародні надбання, правопорядок); на вищому – духовні цінності (ідеали, ціннісні настанови, обов'язок перед суспільством).

Про значущість авторитету дорослого, ефект присутності указував і О. Духович, який духовно-моральне виховання визначав як виховання чистої совісті й посилення в душі людини страху Божого [5, с. 59].

Педагог підкреслював важливу роль батьківського авторитету, який забезпечується, на думку просвітника, позитивним прикладом духовно-моральної вихованості, а саме: проявами патріотичних почуттів, побутовою чесністю, працелюбністю, гідною поведінкою старших членів родини, активною громадянською позицією. Важливим у вихованні є авторитет учителя: «Учителю також на совісті буде, щоб у дітях народолубіє збуджував і у серцях їх закипала любов до своєї народності, бо людина без народності є подібною... вовку, якому усякий ліс є вітчизна, де братію знаходять» [5, с. 50].

Принципово важливого значення авторитету як засобу виховних впливів надавав К. Ушинський. Предметом духовно-морального виховання, за К. Ушинським, є моральний закон, який формується в системі взаємозв'язків великих наставників людства: природи, життя, науки й християнської релігії. Говорячи про виховання спадкоємця російського престолу, К. Ушинський наголошував, що передусім «треба зрозуміти не лише мате-

ріальні, але й духовні потреби» народу [6, с. 69]. Саме в цьому педагог бачив шлях до добробуту країни.

Звертаючись до вивчення морального елемента в народному вихованні, К. Ушинський виокремлював своєрідну «патріархальну моральність», що сформувалася внаслідок впливу глибинних душевних принципів побуту, слов'янської чуттєвості (або кордоцентризму – сердечного ставлення до довкілля), давньої православної релігії «...з її всесвітньо-історичним значенням, релігії, що перетворилася в плоть і кров народу» [7]. Однак, педагог наголошував, що патріархальна моральність дієва лише в традиційних культурних умовах, в яких була сформована. Процес духовно-морального виховання особистості має починатися з пізнання й супроводжуватися вірою у відповідні ідеали. Віра не повинна бути сліпою. Тому людина повинна володіти інформацією. Віра в ніщо – не віра. Знання без віри так само беззмістовні. Це підтверджує поширений вислів давніх філософів: «Intellectus quaerit fidem, fides quaerit intellectum» («Мислення шукає віри, віра шукає мислення»).

Не втратила актуального звучання теза К. Ушинського про те, що духовність людини формується вихованням й наукою: «Навчання само по собі стає вихованням тільки тоді, коли досягає найвищої сфери науки, входить у світ і та вносить цю ідею через розум у серце людини» [8]. Активна навчальна діяльність дитини є запорукою інтелектуального, етико-естетичного й духовно-морального становлення особистості. Формування умов для прояву такої активності передбачає вимогу від вчителя володіння широким спектром науково обґрунтованих природовідповідних форм і методів виховного впливу. Правильна організація життя учня (відпочинку, розумової й фізичної праці), спонукання до активності та самодіяльності (через творчу і конструктивну діяльність) сприяє формуванню вищих форм свідомості, зокрема духовної.

Учений і практик фізичного виховання П. Лесгафт (1837–1909) – професор анатомії, автор біологічного напрямку в теорії фізичного виховання, зробив вагомий внесок у розробку питань теорії і практики виховання загалом. Його система фізичного виховання пронизана вірою в дитину, коли виховання тіла відбувається на основі поваги до людини. Аналіз творів педагога свідчить про те, що фізичне виховання він не розглядав як самоціль. Через дисципліну тіла він прагнув дисциплінувати дух, сформувати витривалу особистість з твердими переконаннями. Така духовно-моральна сторона фізичного виховання, на думку П. Лесгафта, має вирішальне значення для суспільного життя. Він писав: «Мало дати освіту розумній і мислячій людині, треба ще, щоб вона могла наполегливо і енергійно проявляти свої переконання і була спроможна дотримуватися вироблених істин і принципів» [9, с. 41]. Духовно-моральне виховання розумів як створення сприятливого середовища в школі, чим підтвердив належність до течії вільного виховання. У цьому контексті авторитет педагога розглядав як важливий стимул саморозвитку дитини.

Дослідження засвідчило, що виразним виховним спрямуванням позначилися твори педагога та психолога З. Столиці. Зокрема, для нашого дослідження важливі й досить актуальні умовисновки містить праця «Розвиток в дітях життєрадісності та боротьба з песимізмом». Автор указував, що духовно-моральне виховання дитини відбувається під впливом негативних чинників, які можна згрупувати таким чином:

1) людська обмеженість (фізична – хвороби, смерть близьких), розумова (бідність пізнання, відсутність необхідних якісних навчальних і виховуючих книг), моральна (невміння людини боротися із спокусами);

2) історичні умови життя (соціальні негаразди, особисті незгоди, невдачі, суспільна злоба, поширення атеїзму, одноманітність буденного життя, зневіра в собі, що призводить до меланхолії) [10].

Для подолання цих негативних чинників чи мінімізування їхнього впливу учений уперше наголосив на необхідності формування в дітей у процесі навчання в загальній школі оптимізму й життєрадісності. Для цього, на думку З. Столиці, у родині та школі варто спрямувати виховні впливи на: прояв дітьми почуття самозбереження; спонукання їх до досягнення особистого блага, педагогічна підтримка прагнення задоволення. Останнє автор уважав чи не найголовнішим завданням учительства.

Слушними й у наш час є такі рекомендації З. Столиці: не перенасичення життя дітей задоволеннями, а створення низки радощів, що чергуються з обмеженнями; не пестування, а зведення до мінімального негативів буденного життя дитини; любляче ставлення до дітей, оберігання від важких брутальних сцен і сильних емоційних потрясінь, від незначних, але системних сварок і суперечок. Саме школа, на думку педагога, має пропагувати природні родинні зв'язки, забезпечувати розширення розумового й морального світогляду, задоволення потреби людини в пошуках істини, спонукати дітей до творчої діяльності, яка розкриває повноту життя та сприяє тривалому оптимістичному настрою [10].

У контексті досліджуваної проблеми цікавими видаються міркування відомого педагога й психолога, засновника Лікарсько-педагогічного інституту для «розумово відсталих та нервових дітей» у Києві (1904), лектора з педагогічної психології для учениць Фундуклеївської та Київської подільської жіночої гімназій, критика середньої школи І. Сікорського. Так, виховний аспект навчання він уважав основою розвитку здібностей дитини [11]. У своїх психологічних дослідженнях багато уваги приділяв проблемі гігієни розумової праці, яку називав новим медично-педагогічним завданням.

У книзі «Душа дитини» І. Сікорський обстоював переконання в тому, що результат духовно-морального виховання залежить від психологічної біографії дитини, яку називав «звратною стороною» людської душі. Вивчення та всебічний науковий аналіз психологічної біографії дитини може, на думку вченого, спрямувати духовний розвиток особистості [11].

Для обґрунтування цього твердження І. Сікорський навів приклади біографій визначних письменників.

З когорти українських просвітників, які творили в указаний історичний період, розвитку теорії духовно-морального виховання дітей прислужився В. Науменко (1852–1919) – активний діяч громадського руху. Він опікувався питаннями підготовки кваліфікованих педагогічних кадрів. Висловлюючись про цінність вивчення рідної мови й літератури, педагог сформував оригінальну виховну концепцію. У контексті нашого дослідження актуальними вважаємо такі міркування діяча. На думку педагога, література стає виховним засобом лише в разі усвідомлення вчителем необхідності узгодження між фактами, що їх повідомляє література, та історичними подіями: «Наскільки факти історії перевіряються, доповнюються і висвітлюються фактами літературними, настільки останні спираються на перші, як наслідок спирається на причини» [12, т. 1, с. 516–525]. Таким чином, послідовність духовно-морального виховання в загальній школі забезпечує передумови вивченню літератури виклад історії [12, т. 1, с. 516–525].

Зокрема, В. Науменко був переконаний у тому, що саме викладач-предметник є вихователем. Виступаючи проти канонічних схем вивчення гуманітарних дисциплін, як редактор часопису «Київська старовина» В. Науменко вважав вчителів-словесників найавторитетнішими у сфері духовно-морального виховання, визначаючи це їхнім «обов'язком перед Богом і людьми» [цит. за: 12]. Заснувавши приватну гімназію, В. Науменко втілював у життя ідею про доцільність розробки кожним учителем індивідуальної програми, у якій органічно поєднувалися засоби морального, духовного, розумового й фізичного виховання дітей. У статті розкрито історико-педагогічний досвід бачення українськими просвітниками використання виховного аспекту авторитету та ефекту присутності для духовно-морального зростання особистості дитини. Наголошено, що не втратили актуального звучання в умовах сьогодення принципові переконання Г. Сковороди, К. Ушинського щодо необхідності взаємодії гуманістичних і національних цінностей. Важливо дотримуватися такої їхньої тези: у формуванні особистості не можна застосовувати насилля, якими б шляхетними цілями воно не обґрунтовувалося.

В основі духовно-морального виховання дитини мають перебувати взірці поведінки й діяльності дорослого, авторитет батьків, наставників. Авторитет наставника як засіб виховного впливу, за Г. Сковородою, є дієвим лише за умови ефекту присутності поряд з вихованцем, участі в його духовному зростанні. Зокрема, О. Духнович акцентував увагу на значущості проявів патріотичних почуттів, побутової чесності, працелюбності, гідної поведінки, активної громадянської позиції.

Висновки. Залишаються актуальними й у наш час такі тези щодо здійснення духовно-морального виховання дітей з використанням авторитетності вихователя та забезпеченням ефекту присутності: активна наукова й навчально-пізнавальна діяльність має слугувати запорукою духовного

зростання особистості (К. Ушинський); виховання твердості духу й переконань через дисципліну та фізичний гарт (П. Лесгафт); оптимістична основа виховного процесу через зведення до мінімального негативів буденного життя дитини, любляче ставлення до дітей, оберігання від важких брутальних сцен і сильних емоційних потрясінь (З. Столиця); опора на біографії визначних діячів науки і мистецтв у творенні своєї біографії (І. Сікорський); доцільність встановлення логічних зв'язок між вивченням творів літератури і історичними подіями, що відбуваються в наш час (В. Науменко).

Ця стаття не вичерпує всіх аспектів указаної проблеми. Подальшого ґрунтовного аналізу потребують питання використання батьківського авторитету та способів його прояву в організації духовного виховання дитини, компаративний аналіз напрацювань світових філософів у цьому напрямі.

Список використаної літератури

1. Закон України «Про захист суспільної моралі». *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 14. С. 483–490.
2. Сковорода Г. С. Світ ловив мене, та не впіймав / упоряд. В. В. Кравця. Харків : Фоліо, 2006. 607 с.
3. Бех І. Д. Виховання особистості : сходження до духовності : наукове видання. Київ : Либідь, 2006. 272 с.
4. Духовно-моральне виховання дітей: історія і сучасні тенденції : навч. посібник / В. В. Ворожбіт, С. Д. Криштоф, А. О. Поляков, Н. Д. Янц. Харків : Основа, 2011. Р. 2. С. 48–173.
5. Духнович О. В. Народная педагогия в пользу училищ и учителей сельских. Львов : Тип. Ин-та Ставропиг., 1857. Ч. 1: Педагогия общая. 91 с.
6. Ушинский К. Д. Письма о воспитании наследника русского престола. *Педагогика*. 1999. № 5. С. 82–88; № 6. С. 62–74.
7. Ушинский К. Д. Главнейшие черты человеческого организма в приложении к искусству воспитания. *Педагогический сборник*. 1865. № 8 (май). С. 629–649.
8. Ушинский К. Д. О нравственном элементе в русском воспитании. Избранные произведения. Москва ; Ленинград, 1946. С. 148–195.
9. Лесгафт П. Ф. Психология нравственного и физического воспитания / под ред. М. П. Ивановой. Воронеж : МОДЖ, 1998. 410 с.
10. Столица З. К. Воспитание внимания : энциклопедия общественного воспитания и обучения / З. К. Столица, В. М. Чудицкая ; под ред. В. А. Волкович, проф. П. И. Ковалевского. Петроград : Тип. М. О. Вольф, 1916. Вып. VI. 224 с.
11. Сикорский И. А. Об умственном и нравственном развитии в связи с здравоохранением в средней школе. Санкт-Петербург, 1916. С. 17.
12. Рубинштейн М. М. Современное образование и нравственность. *Вестник воспитания*. 1917. № 1. С. 1–45.

Стаття надійшла до редакції 10.01.2018

Зданевич Л. В., Попович О. М. Использование воспитательного аспекта авторитета и эффекта присутствия для духовно-нравственного роста личности ребенка – историческая проекция

В статье осуществлен анализ исторического аспекта использования авторитета наставника и эффекта присутствия в духовно-нравственном воспитании ребенка. Целесообразность исследования обусловлена актуальным противоречием между

необходимостью перехода от гуманизации и гуманитаризации воспитательного процесса в учебно-воспитательном учреждении к созданию среды духовного самосовершенствования личности ребенка и отсутствием точного понимания духовно-нравственных концептов, четких целевых установок и педагогически целесообразных средств их воплощения. Акцентируется внимание на актуальных для настоящего времени предложениях А. Духновича по применению эффекта присутствия воспитателя-авторитета через систематику проявлений патриотических чувств, честности, трудолюбия, достойного поведения, активной гражданской позиции.

Ключевые слова: личность, авторитет, гуманизм, присутствие, равенство, духовность, мораль.

Zdanevych L., Popovych O. The Historical Perspective of Authority and the Presence Effect as Educational Categories During the Spiritual and Moral Development of the Child's Personality

The presented article focuses on the history of using the mentor's authority and the effect it brings to spiritual and moral upbringing of a child. The topicality of the authors' study is explained by the contradiction between the need for changes in educational process, transition from humanization to the creation of the suitable environment for spiritual self-improvement of the child's personality, and the factual lack of accurate understanding of spiritual and moral concepts, absence of clear target setting and pedagogically appropriate means of their implementation.

The attention has been made on the proposals by O. Dukhnovych which are relevant even at present, and approve the effect of presence of educational mentor who would imply manifestation of patriotic feelings, everyday honesty, industriousness, decent behavior and active citizen's position.

It has been pointed out that the above mentioned theses, which concern the implementation of children's spiritual and moral education, with the simultaneous use of educator's authority providing the effect of presence, remain relevant in our time. Productive scientific, educational and cognitive activity should serve as a guarantee of spiritual growth of the person (K. Ushynsky), develop the spiritual strength and form system of positive beliefs through discipline and physical exercising (P. Lesgaft). The optimistic background of the educational process should be aimed at minimization of negative routine, motivation for loving attitude towards children, protection from rough scenes and stresses in life (Z. Stolytsa). The accent has been made on the biographies of prominent figures in science and arts which may serve the formation of positive self-biography (I. Sikorsky). There has been established a logical connection between the works of literature and historical events occurring in our time (V. Naumenko), that may result in creation of positive mindset for a child.

Key words: personality, authority, humanism, presence, equality, spirituality, morality.